

آینه پژوهش

سال سی و ششم، شماره چهارم
مهر و آبان ۱۴۰۴
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۴

۲۱۴

آینه پژوهش

سال سی و ششم، شماره چهارم
مهر و آبان ۱۴۰۴

Ayeneh-ye-

Vol.36, No.4

Pazhooresh

Oct - Nov 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

214

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

ایلیا گرشویچ / سید احمد رضا قائم مقامی | رسول جعفریان | سید علی میرافضلی | فاطمه شاملو | مریم حسینی
لیلا عبدی خجسته / سمیع الله | عبدالجبار رفاعی / محمد سوری | مجید جلیسه | امید طبیب زاده
الیو برانکافورته / روزچهر مصاحب | سید محمد حسین حکیم | آنتونیو پانیینو / لیلی وهرام
امیرخانی | حیدر عیوضی | زکی نجیب محمود / حمیدرضا تمدن | آریا طبیب زاده | رقیه فراهانی
حمید عطائی نظری | میلاد بیگدلو | علی راد | سیدرضا باقریان موحد | علی ایمانی ایمنی | جویا جهانبخش

لقبی اشکانی در سرود جان و اشاره‌ای به اصل لغت سارویه و سابقه نام تخت جمشید
نسخه خوانی (۴۲) | احمدشاد غزنوی و صدر کرمانی | محبوبیت سفرنامه‌های فرنک ناصرالدین شاه در
هندوستان متّحده | از نگاه عربی: متفکران معاصر ایران و جهان عرب (۳)
چاپ نوشت (۲۱) | سلسله مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات، براساس آرای رنه ولیک (۳)
سخنان حکمت آمیز زبان فارسی در سفر به غرب | وقفنامه‌ای از آخرین روزهای زندگی شیخ بهایی
دو گزارش نجومی از کارنامه اردشیر بابکان (۳: ۴-۷؛ ۴: ۶-۷) | ماجرا کم کن؛ گزارش بیتی از حافظ
آینه‌های شکسته (۱۱) | داستان احیای اندیشه فلسفی در مصر | یادداشت‌های لغوی و ادبی (۶)
اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر | «و سخت عجب است کار گروهی از
فرزندان آدم!» | کتابی با عنوان حاصل الترجمان؟ | طومار (۱۳) | فیض گفتار نجف

کتاب شناسی دبیرستان البرز تهران

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ قنیه الفتیان

♦ یادنامه استاد موسی اسوار

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

یادداشت‌های لغوی و ادبی (۶)

«سنگ پشت کردیم ایشان را»! غلطی ترجمه‌ای در دستنویسی از ترجمه تفسیر طبری، و مثل «شدرستنا»^۱

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران | آریا طبیب‌زاده

| ۳۱۷ - ۳۲۳ |

۳۱۷

آینه پژوهش | ۲۱۴

سال ۳۶ | شماره ۴

مهر و آبان ۱۴۰۴

چکیده: در این یادداشت به بررسی غلطی ترجمه‌ای در دستنویس ترجمه تفسیر طبری به شماره ۲۲۳۹۶ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی (حدوداً کتابت قرن هفتم ق.) پرداخته‌ام. در این نسخه، عبارت قرآنی «کشفنا عنهم» در آیه ۵۰ سوره زخرف، به صورت نادرست «سنگ پشت کردیم ایشان را» ترجمه شده است. به نظر می‌رسد که کاتب نسخه فعل «کشفنا» را از لغت فارسی «کشف» (= لاک پشت، سنگ پشت) مشتق دانسته و به جای صورت صحیحی چون «ببردم/برداشتیم از ایشان» که در نسخه‌های دیگر دیده می‌شود، صورت عجیب و نادرست مذکور را در ترجمه آورده است. این نمونه را می‌توان قیاس کرد با حکایات یا لطیفه‌هایی در باب خطاهای کاتبان و قاریان قرآن که به سبب نداشتن دانش کافی در زبان عربی، بر پایه شباهت لفظ یا املاي برخی لغات و ترکیبات قرآنی با واژه‌های فارسی، دچار خطاهای عجیبی شده‌اند. دو نمونه بسیار مشهور این حکایات، یکی تغییر لفظ قرآنی «شَعَلْنَا» (= ما را بازداشت) به لفظ مهمل «شُدُرستنا» توسط کاتب یا قاری‌ای است که گفته قرآن غلط ندارد، پس لفظ «شَعَلْنَا» (هم‌آوای «غلط») در «شغلنا» را «دُرست» کرده و از همین حکایت، مثل «شدرستنا کردن» در معنای غلط کردن صحیحی به قصد تصحیح سائر شده است. دومی هم حکایت قاری یا کاتبی است که عبارت قرآنی «خر موسی» (= موسی افتاد) را به «خر عیسی» گردانده؛ زیرا فعل عربی «خر» (= افتاد) را نشناخته و آن را با نام آن چهارپا در فارسی خلط کرده و گفته پیامبری که خر داشت عیسی بود نه موسی، پس لفظ آیه را نیز تغییر داده تا به خیال خود آن را درست کند. ترجمه غلط «سنگ پشت کردیم ایشان را» در دستنویس ترجمه تفسیر طبری نه تنها نمونه‌ای نوظافت از بدیده «شدرستنا» در متون قرآنی است، بلکه شهادی متقن است برای وجود این نوع خطاهای در دستنویس‌های قرآنی مکتوب به دست کاتبان ایرانی. به عبارت دیگر، حکایت «شدرستنا کردن» آن کاتب یا قاری گرچه ممکن است اغراق‌آمیز باشد، اما به کلی دور از حقیقت نیست و این‌گونه خطاهای در متون قرآنی نوشته شده به دست کاتبان ایرانی از قدیم وجود داشته است.

کلیدواژه‌ها: ترجمه تفسیر طبری، شدرستنا، شدرستنا، غلط ترجمه‌ای، ترجمه قرآن، ترجمه، متون تفسیری فارسی.

Literary and Linguistic Notes: "We Made Them 'Tortoises'! A Mistranslation in a Manuscript of Targuma -yi Tafsir-i Tabari, and the Concept of Šadurustnā
Arya Tabibzadeh

Abstract: This paper deals with a mistranslation of a Quranic phrase in the manuscript no.22396 situated at the Central Library of Astan Quds Razavi (undated, c.a. 13th CE). The manuscript includes some parts of the sixth and seventh volumes of Targuma -yi Tafsir-i Tabari (a Persian translation and exegesis of the Quran, composed around the mid-9th CE). In the sixth volume, the Quranic phrase *kašafnā 'an-hum* (Q: 43/50) 'we eased them [of the torment]' has been rendered as *sang-pušt kardēm ešān rā* 'we made them tortoises' [sic!]. We argue that the scribe has incorrectly connected the Arabic root *k-š-f* with the Persian word *kašaf* 'tortoise' and thus, made such a strange translation. This mistranslation is reminiscent of some humorous anecdotes about Persian scribes or reciters of the Quran with little knowledge of Arabic who confuse the original Arabic words or phrases in the Quran with

۱. برگرفته از پروژه تصحیح مجلد ششم ترجمه تفسیر طبری، به کوشش سید محمد عمادی حائری و آریا طبیب‌زاده زیر نظر استاد علی اشرف صادقی (مجلد ششم ترجمه تفسیر طبری، زیر چاپ).

Persian words/phrases because of their similar pronunciation or orthography, and consequently, they change those Quranic words, believing they are 'correcting' the Quranic texts. A well-known anecdote of this kind is about a scribe/reciter who changed the Quranic verbal phrase *šağalatnā* '[our property and over families] kept us busy' (Q: 48/11) to the nonsense word *šadorostnā*, because he confused the consequence *ğalat* in *šağalatnā* with the Arabic loanword غلط (*ğalat*) 'incorrect, mistake' which are homophones. Hence, he incorrectly changed the sequence *ğalat* to *dorost* 'correct', i.e. the opposite of *ğalat* 'incorrect, error' in Persian, arguing that the Quran contains no 'error'. Thus, the term *šadorostnā kardan* 'making *šadorostnā*' became an idiom to refer to any hypercorrection or any correction that turns something correct into something incorrect. The mistranslation in the manuscript discussed here is very early evidence of such errors by Persian scribes of the Quranic literature and indicates that the *šadorostnā* anecdote is not an unreal story concocted by storytellers, but it is likely an exaggerated and ridiculous representation of a common and old phenomenon.

Keywords: Targuma -yi Tafsir-i Tabari, *šadorostnā*, mistranslation, Persian translations of the Quran, Persian exegeses, translation.

مقدمه

«شدرستنا کردن» مثلی است سائر در مورد کسی که به قصد تصحیح، صحیحی را غلط کند (دهخدا ۱۳۷۷، ذیل مدخل «شغل»). در باب منشأ این مثل، مشهور شده که کسی حین قرائت یا کتابت قرآن، عبارت «شَعَلْتُنَا» را در «شَعَلْتُنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا...»^۱ در آیه ۱۱ سوره فتح، به «شَدْرُسْتُنَا» تغییر داده، و در بیان سبب این تغییر لفظ در آیه، گفته که در قرآن «غلط» وجود ندارد و بنابراین «عَلَّت» در «شغلتن» را «دُرُسْت» کرده است (همان). نمونه‌های دیگری نیز از بدفهمی عبارات قرآنی مشابه نمونه «شدرستنا»، در قالب لطیفه‌ها و حکایات شهرت یافته که موضوع همه آنها بدفهمی کاتبان یا قاریان قرآن از عبارات قرآنی، ناشی از دانش اندک آنان در زبان عربی و خلط لفظ یا املای برخی لغات عربی در قرآن با لغات فارسی است. از مشهورترین این موارد، لطیفه‌ایست در باب کاتب یا قاری‌ای که در عبارت «وَحَزَّ مُوسَى صَعْقًا»^۲ در آیه ۱۴۳ سوره اعراف، فعل عربی «حَزَّ» (= افتاد) را نشناخته، و در اثر خلط این فعل با نام آن چارپا در فارسی، «موسی» را به «عیسی» تغییر داده و در بیان سبب این تغییر گفته که عیسی ع بود که خر داشت، نه موسی ع!

دو نمونه مذکور و نمونه‌های مشابه دیگر شاید به حکایت و داستان شبیه باشد، و ظاهراً تاکنون شاهی از این نوع تغییر الفاظ قرآن در مصاحف یا دیگر متون قرآنی مکتوب به دست کاتبان فارسی‌زبان نشان نداده‌اند. اما در این یادداشت، نمونه‌ای مشابه و به همان اندازه شگفت از دستنویسی از مجلد ششم ترجمه تفسیر طبری ارائه می‌کنیم که در آن، ذیل آیه ۵۰ سوره زخرف، برای ترجمه عبارت «کشفنا عنهم»، صورت غلط «سنگ پشت کردیم ایشان را» آمده است. پیش از ارائه این شاهد و توضیح آن، به معرفی دستنویس مذکور می‌پردازیم:

دستنویس شماره ۲۲۳۹۶ کتابخانه آستان قدس رضوی (ترجمه تفسیر طبری بی‌تا.ب؛ از این پس با علامت اختصاری Q) نسخه‌ای است حدوداً کتابت قرن هفتم ق.، دربردارنده بخشی از مجلد ششم و مجلد هفتم^۳ ترجمه تفسیر طبری، به خط نسخ در ۱۶۴ برگ^۴. این نسخه در کنار دو نسخه دیگر یعنی نسخه مشهور کاخ گلستان به شماره ۱۲۲۵۷ (ترجمه تفسیر طبری بی‌تا.ج؛ از این پس، با علامت اختصاری G)^۵، و نسخه شماره ۸۷ کتابخانه ایاصوفیه (ترجمه تفسیر طبری بی‌تا.د؛ از این پس، با

۱. «ما را اموال و خانواده‌هایمان [از شرکت در جنگ] بازداشت.

۲. «و موسی (ع) بی‌هوش افتاد»

۳. از آیه ۴۵ سوره زمر، تا قسمت آغازین تفسیر سوره علق.

۴. این نسخه در تصحیح حبیب یغمایی از ترجمه تفسیر طبری (۱۳۳۹-۱۳۴۴) استفاده نشده است.

۵. همان نسخه‌ای است که یغمایی آن را به عنوان نسخه اساس در چاپ خود از متن ترجمه تفسیر طبری (۱۳۳۹-۱۳۴۴) استفاده کرده و در اصل، اوراق پراکنده‌ای در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بوده که بعداً به کتابخانه سلطنتی (کاخ

علامت اختصاری S) ^۱، مهم ترین دستنویس های دربردارنده مجلد ششم و هفتم هستند ^۲. در این میان، Q قرابت بسیار زیادی با نسخه S دارد، اما در ترجمه آیات و مخصوصاً در تفسیر آیات، گاه حاوی ضبط هایی بسیار اصیل تر از S و G است ^۳. با این همه، متن این دستنویس از تأثیر مآخذ دیگر و تصحیف و تصرف کاتب (یا کاتبان نسخه/نسخ اصل) برکنار نمانده است. مثلاً در برگ ۵۱ و ۶۴ پ این نسخه (به ترتیب، در تفسیر سوره احقاف و تفسیر سوره فتح)، مطالبی الحاقی از تاج التراجم شهفور اسفراینی (قرن ۵ ق.) با ذکر مأخذ، نقل شده است. از دیگر اجزاء نااصیل متن این دستنویس نیز همان ترجمه غلط «شدرستنا» واری است که ما در یادداشت حاضر به بحث از آن پرداخته ایم.

«سنگ پشت کردیم ایشان را»؟

آیه ۵۰ سوره زخرف (فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ) ^۴ در Q بدین شکل ترجمه شده است (ترجمه تفسیر طبری بی تا. ب، ۳۵ پ):

«چون سنگ پشت ^۵ کردیم ایشانرا عذاب چون ایشان عهد خود شکستند»

گلستان) منتقل شده است. این نسخه دربردارنده کل مجلدات متن جز جلد چهارم است که مفقود شده (ر.ک صادقی ۱۳۸۶؛ برای بررسی و نقد تصحیح یغمایی و نیز ویژگی های گویشی این دستنویس و تعلق آن به مناطق جنوبی یا مرکزی ایران و احتمالاً یزد - که مولد کاتب آن بوده - ر.ک صادقی ۱۳۸۵؛ ۱۳۸۶؛ حاجی سید آقایی ۱۳۸۸).

۱. نسخه ای است شامل کل متن قرآن در یک مجلد که در تصحیح یغمایی (ترجمه تفسیر طبری ۱۳۳۹-۱۳۴۴) نیز مورد استفاده قرار گرفته است. در این نسخه تنوع خط دیده می شود و احتمالاً به دست چند نفر کتابت شده است. تاریخ کتابت آن را می توان حدوداً قرن نهم ق. تخمین زد؛ جهت اطلاعات بیشتر ر.ک صادقی ۱۳۸۶؛ مجلد پنجم ترجمه تفسیر طبری زیر چاپ، مقدمه.

۲. البته دستنویس کهن تری نیز حدوداً متعلق به قرن ۶ ق.، با ضبط هایی بسیار اصیل و خوب، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۹۶۱۲ وجود دارد (ترجمه تفسیر طبری بی تا. الف). این نسخه به رغم کیفیت خوب آن، فقط شامل ابتدای سوره مریم تا پایان تفسیر سوره سبأ است، یعنی فقط بخش کوچکی از ابتدای مجلد ششم را دربردارد (از آیه ۲۱ سوره سبأ تا اواخر تفسیر سوره سبأ، طبق چاپ یغمایی ← ترجمه تفسیر طبری ۱۳۳۹-۱۳۴۴، ۱۴۵۹/۶-۱۴۸۶). در تصحیح یغمایی، از این نسخه استفاده نشده است.

۳. به عنوان یک نمونه، چنانکه نگارنده (طیب زاده ۱۴۰۴) پیشتر اشاره کرده، این نسخه نسبت به نسخه های G و S، ضبط اصیل «مزگت» (به جای ضبط متأخرتر «مسجد») را بیشتر حفظ کرده است؛ در مجلد ششم، این واژه در ترجمه و تفسیر آیات، مجموعاً هشت بار ذکر شده است. در هفت موضع از این مواضع، ضبط Q «مزگت» بوده (ر.ک ترجمه تفسیر طبری بی تا. ب، ۴۹ پ (۲ بار)، ۵۶، ۵۷ پ (۲ بار)، ۶۰ و ۶۰ پ)، و تنها در یک موضع «مسجد» آمده است (همان، ۶۴ پ). در نسخه G، پنج موضع از هشت موضع مذکور در افتادگی های نسخه قرار می گیرد (یعنی بخشی از تفسیر سوره محمد ص تا پایان مجلد ششم یعنی پایان تفسیر سوره فتح)، اما ضبط G در هر سه موضع دیگر، «مسجد» است (ترجمه تفسیر طبری بی تا. ج، ص ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۷۲). متن S در یک موضع (همو بی تا. د، ۵۵۳ ر) تفاوتی با Q دارد، و در آن، اصلاً لغت مورد نظر ما ذکر نشده است. از میان هفت موضع ذکر لغت در متن S، تنها در یک موضع ضبط اصیل «مزگت» حفظ شده (همان، ۵۵۲ ر)، و در شش موضع دیگر، «مسجد» دیده می شود (همان، ۵۴۷ پ، ۵۴۸ ر، ۵۵۳ ر، ۵۵۵ ر، ۵۵۵ پ، ۵۵۸ ر).

۴. = پس چون عذاب را تا مدتی [که همه ناگزیر بدان می رسیدند] از ایشان برداشتیم، آنان پیمان خود شکستند.

۵. در «سنگ پشت» پ بدون نقطه نوشته شده است. چ هم با املا ناقص (defective spelling) به صورت جیم نوشته شده (چون = چون). در این نسخه روشی برای تمایز کاف تازی (ک) از کاف فارسی (گ) وجود ندارد و بنابراین، «سنگ» به صورت «سنگ» نوشته شده است.

ضبط دو نسخه دیگر یعنی G و S از ترجمه آیه چنین است:

G: بس جون ببرديم از ايشا عذاب و جون کی ايشان بيمان شکستند^۱ (ترجمه تفسیر طبری بی.تا.ج، ص ۴۵).

S: جون برداستيم ازيشان عذاب همان گاه ايشان عهد بشكستند (ترجمه تفسير طبري بي.تا.د، ۵۳۸پ)

در ضبط Q، «سنگ پشت» بدون هیچ نقطه‌ای برای پ ضبط شده، اما به نظر نمی‌رسد که مبتنی لفظ دیگری باشد، خاصه که ضبط Q در این موضع، به‌رغم تبار بسیار نزدیک این نسخه با S، هیچ شباهتی به ضبط S ندارد.^۲ اما چرا کاتب Q (یا کاتب/کاتبان نسخه اصل آن) باید در ترجمه «کشفنا عنهم» عبارت غریب «سنگ پشت کردیم ایشان را» بیاورد؟ به نظر می‌رسد که کاتب در اینجا مشابه همان حکایات «شدرستنا» و «خر عیسی»، فعل عربی «کشفنا» (= برداشتیم، برطرف کردیم، دفع کردیم) را به اشتباه، مشتق از لفظ فارسی «کَشَف» به معنی «سنگ پشت» (= لاک پشت)^۳ دانسته و آن را به صورت متعدی معنا کرده است!^۴

۱. حروف پ و چ با املائی ناقص به صورت باء و جیم نوشته شده است (بس = پس؛ جون = چون؛ بیمان = پیمان). «کی» املائی قدیم «که» است؛ «ایشا» صورت گویشی «ایشان» است (شاید با غنه‌ای شدن مصوت $\bar{a}$ پس از حذف صامت n) که در متن G به وفور دیده می‌شود (ر.ک صادق، ۱۳۸۶).

۲. به طور کلی، نسخه‌های Q، G و S در قیاس با نسخه‌های مجلدات دیگر ترجمه تفسیر طبری، بسیار به یکدیگر قرابت بیشتری دارند. رک مجلد پنجم ترجمه تفسیر طبری زیر چاپ، بخش مقدمه.

۳. در پهلوی، به صورت «kašawag» (ر.ک 50، McKenzie 1986؛ نیز ر.ک 1/60، Bundahišn 2005).

۴. شاید این پرسش طرح شود که چرا کاتب متن این عبارت عجیب را بی توجه به بافت متن (خاصه، ذکر کلمه «عذاب» پس از عبارت مورد بحث) آورده و جمله‌ای مهممل ساخته است. باید توجه کرد که در تراجم فارسی زیرنویس آیات، اصل بر ترجمه تحت اللفظی و نقل عینی ساختارهای نحوی آیات است. در نتیجه، برگردان آیات به فارسی در موارد زیادی جملاتی نامفهوم است (به عبارتی می‌توان گفت که ترجمه‌های زیرنویس را باید از منظر محور جانشینی بررسی کرد و نه هم‌نشینی)؛ به عنوان یک نمونه، ترجمه زیرنویس ترجمه تفسیر طبری از عبارت «الا ما كانوا يعملون» در آیه ۳۳ سبأ، طبق ضبط نسخه بسیار خوب شماره ۹۶۱۲ دانشگاه تهران که ذکر آن گذشت، چنین است: «مگر آنچه بودند همی کردند» (ترجمه تفسیر طبری بی‌تا، الف، ص ۳۹۷)؛ درحالی‌که ضبط نسخه S و به تبع آن، متن مصحح یغمایی (ترجمه تفسیر طبری ۱۳۵۶، ۱۴۶۰)، صورتی است ساده‌شده و آسان‌یاب: «مگر آنچه همی کردند» (ترجمه تفسیر طبری بی‌تا، ج، ۴۷۶ پ). برای بحث بیشتر درباره ترجمه تحت‌اللفظ، آیات و ویژگی‌های نحوی آنها، رک صادق ۱۳۸۶.

درواقع، شاهد فوق‌نه‌تنها نمونه‌ای نویافته‌ای از پدیده «شدرستنا» است، بلکه نشان می‌دهد خطاهای این‌چنینی در مکتوبات قرآنی نوشته‌شده به دست کاتبان ایرانی، از قدیم رخ می‌داده است. گرچه حکایت‌های «شدرستنا» و «خر عیسی» ممکن است خالی از اغراق نباشد، اما عبارت «سنگ پشت کردیم ایشان را» در دستنویس آستان قدس، نشان می‌دهد که این نوع خطاها نه مربوط به دوران متأخر است و نه قصه‌هایی ساخته ذهن لطیفه‌گویان و حکایت‌پردازان.

منابع

- ترجمه تفسیر طبری (۱۳۳۹-۱۳۴۴). به تصحیح و اهتمام حبیب یغمایی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- همان (بی تا. الف). (نسخه خطی شماره ۹۶۱۲). تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- همان (بی تا. ب). (نسخه خطی شماره ۲۲۳۹۶). مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- همان (بی تا. ج). (نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶). تهران: کاخ گلستان.
- همان (بی تا. د). (نسخه خطی شماره ۸۷). استانبول: کتابخانه ایاصوفیه.
- همان (زیر چاپ). مجلد پنجم ترجمه تفسیر طبری، به کوشش سید محمد عمادی حائری، زیر نظر علی اشرف صادقی، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- همان (زیر چاپ). مجلد ششم ترجمه تفسیر طبری، به کوشش سید محمد عمادی حائری و آریا طبیب زاده، زیر نظر علی اشرف صادقی، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- حاجی سید آقایی، اکرم السادات (۱۳۸۸). «لزوم تصحیح مجدد ترجمه تفسیر طبری». معارف، ۶۸، ص ۱۰۹-۱۳۸.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صادقی (۱۳۸۶). «ترجمه تفسیر طبری». دانشنامه زبان و ادب فارسی، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، جلد دوم، ص ۸-۱۴.
- همو (۱۳۸۸). «نکاتی درباره ترجمه تفسیر طبری مصحح مرحوم یغمایی». ارج نامه حبیب یغمایی، به کوشش سید علی آل داود، تهران: میراث مکتوب، ص ۱-۲۰.
- طبیب زاده، آریا (۱۴۰۴). «یادداشت‌های لغوی و ادبی (۴): درباره ریشه واژه مسلمان». آینه پژوهش، ۲۱۱، ص ۲۸۵-۲۹۴.
- Bundabišn: Zoroastrische Kosmogonie und Kosmologie (2005). Ed. F. Pakzad, Tehran: Centre for the Great Islamic Encyclopedia.
- McKenzie. (1986). *A concise Pahlavi Dictionary*, London: Oxford University Press.